

”עליו” ולא על אדם

ראש הישיבה הרב יצחק שילת

א. כופר ברגל

הגמרא בשלהי פרק כיצד הרגל מסתפקת האם יש דין כופר באב הנזיקין 'רגל':

איבעיא להו רגל שדרסה על גבי תינוק בחצר הניזק מהו שתשלם כופר, מי אמרינן מידי דהוה אקרן, קרן כיון דעבד תרי ותלתא זמני אורחיה הוא ומשלם כופר הכא נמי לא שנא, או דילמא קרן כוונתו להזיק האי אין כוונתו להזיק.

(בבא קמא כו, א)

הגמרא מביאה ראייה מבריייתא כדי לפשוט את הספק, ולאחר משא ומתן קצר בתקפותה של הראייה, הגמרא מגיעה למסקנה שאכן מבריייתא זו עולה שיש כופר ברגל: ”אלמא איכא כופר ברגל, שמע מינה”.

התוספות במקום (ד”ה אלמא) מפנים לסוגייה אחרת, בפרק שור שנגח ד’ וה’, שם מובאת ברייתא העוסקת בפסול בהמה לקרבן:

מן הבהמה, להוציא את הרובע ואת הנרבע [...] ומן הצאן, להוציא את הנוגח [רש”י: שהמית את האדם]. אמר ר’ שמעון אם נאמר רובע למה נאמר נוגח, ואם נאמר נוגח למה נאמר רובע, מפני שיש ברובע שאין בנוגח ויש בנוגח שאין ברובע, רובע עשה בו אונס כרצון [רש”י: דנרבע אונס הוא], נוגח לא עשה בו אונס כרצון [רש”י: דכתיב כי יגח ולא שיגיחוהו], נוגח משלם כופר, רובע אינו משלם את הכופר, לפיכך הוצרך לומר רובע והוצרך לומר נוגח.

(בבא קמא מ, ב)

הגמרא מבררת באיזה מקרה מדובר בסוף הבריייתא ומדוע אין בו תשלום כופר:

אמר מר, נוגח משלם את הכופר, רובע אינו משלם את הכופר, היכי דמי, אילימא דרבעה וקטלה, מה לי קטלה בקרנא מה לי קטלה ברביעה, ואלא דרבעה ולא קטלה, האי דלא משלם כופר משום דלא קטלה הוא, אמר אביי לעולם דרבעה ולא קטלה, דאתויה לבי דינא וקטלוה [אם נרבעה ברצון – י.ש.],

מהו דתימא כמאן דקטלה דמי, קמ"ל. רבא אמר לעולם דרבעה וקטלה, ודקא קשיא לך מה לי קטלה בקרנים מה לי קטלה ברביעה, קרן כוונתו להזיק, האי כוונתו להנאת עצמו הוא. במאי פליגי, ברגל שדרסה על גבי תינוק בחצר הניזק, לאביי משלם כופר לרבא לא משלם כופר.

(שם)

ופירשו התוספות שם: "ברגל שדרסה – שן הוה שייך למנקט הכא, אלא אגב דנקט רגל סוף פרק ב' נקטיה הכא". כלומר: אמנם המקרה של רבעה וקטלה מחמת הרביעה הוא מקרה של שן, שיש הנאה להיזקה, ולא של רגל, אבל היות שהגמרא בפרק כיצד הרגל שאלה אודות רגל שדרסה על תינוק, נקטה הגמרא גם כאן רגל, כי דין אחד לשתיהן.

התוספות מעירים על הסתירה שיש לכאורה בין מסקנת הגמרא בפרק כיצד הרגל שיש כופר ברגל, לדברי רבא בפרק שור שנגח ד' וה' שאין כופר ברגל, וכותבים:

והא דפליגי אביי ורבא בפ' שור שנגח ד' וה' ברגל שדרסה על גבי תינוק בחצר הניזק, דלרבא לא משלם כופר, אליבא דההוא תנא איירי, ולא משום דסבר רבא הכי.

(תוספות כו, א)

כלומר: לדעת רבא יש בשאלה זו מחלוקת תנאים בין הברייתא שהובאה בסוגייה זו (כו, א) לדברי ר' שמעון בברייתא שהובאה במקום אחר (מ, ב), והתוספות אומרים שלהלכה אנחנו פוסקים שיש כופר ברגל.

על עצם הספק, האם יש כופר ברגל שואלים התוספות: "או דלמא קרן כוונתו להזיק – תימה מאי מספקא ליה, פשיטא דקרן חמירא מהאי טעמא [...] ועוד היכי בעי למילף מקרן שכן חייבת ברשות הרבים". ונשארו בקושייה. ואין לומר שהואיל ופסקנו ש"כופרא כפרה" (מ, א) אין חשיבות לשאלה מי יותר חמור, כי סוף סוף שורו גרם לאבד נפש מישראל, ועל זה בעליו בכל מקרה צריך כפרה. אין זה נכון, שהרי שור תם פטור מכופר, על אף שאיבד נפש מישראל, הרי שיש משמעות לשאלת מידת האחריות של הבעלים, ואם כן כמו שהתורה פטרה שור תם מכופר כי הבעלים לא היה כל כך אשם, כך יש לומר שאולי דווקא בקרן שכוונתה להזיק, דהיינו שהיא תוקפנית ויותר מסוכנת, התורה חייבה כופר, ולא בשן ורגל שאין כוונתן להזיק.

”עליו” – ולא על האדם

ב. ”עליו” – על מי?

הרא”ש מתייחס לשאלת התוספות וכותב:

עיקר טעם הבעיא אי דרשינן עליו דוקא על הקרן דכתיב ביה, ולא על השן ורגל, או דלמא עליו על השור קאמר, ובכל חיובי שור. ואסקינן דיש כופר ברגל, דמסתבר למימר דעליו אכל חיובי דשור קאי והוא הדין נמי ארגל.

(רא”ש ב, טו)

ובשיטה מקובצת העתיק מתוספות הרא”ש, ושם הרא”ש כתב את הדברים הללו בשם רבו המהר”ם מרוטנבורג:

ורבנו מאיר תירץ דהכי מיבעיא ליה, מי אמרינן אם כופר יושת עליו על השור קאמר, כל מה שיש בשור דהיינו קרן ושן ורגל, דסברא לומר כן הואיל ודמו קצת לקרן, או דילמא כיון דלא דמו לגמרי, דקרן כוונתו להזיק וכו’, מסתברא למימר עליו על קרן ולא אכל מילי דשור.

(שיטה מקובצת כו, א ד”ה או דילמא)

דברי המהר”ם והרא”ש מכוונים לגמרא הדנה בשאלת כופר באדם המזיק:

ויהא אדם חייב בכופר מק”ו: ומה שור שאינו חייב בארבעה דברים חייב בכופר, אדם שחייב בארבעה דברים אינו דין שיהא חייב בכופר? אמר קרא: ”ככל אשר יושת עליו”, עליו ולא על אדם.

(בבא קמא כו, א)

על כך אומרים המהר”ם והרא”ש, שהשאלה היא האם ”עליו” מתייחס לכל נזקי שור, או רק לקרן שעליה מדובר בפרשה זו. אך לכאורה עצם הדרשה ”עליו ולא על אדם” תמוהה, כי אין שום ספק ש”עליו” שבכתוב אינו מתייחס לשור, אלא לאדם, בעליו של השור. זה לשון הכתוב: ”ואם שור נגח הוא [...] השור יסקל וגם בעליו יומת. אם כופר יושת עליו, ונתן פדיון נפשו ככל אשר יושת עליו” (שמות כא, כט-ל). ”עליו” פירושו כמובן על הבעלים, במקום מיתה בידי שמים (והשווה לאמור לעיל פסוק כב: ”כאשר ישית עליו בעל האשה ונתן בפלילים”). וכי משיתים כופר על שור? אתמהא.

והנה קודם כל יש להבין ש”עליו ולא על אדם” זהו מדרש הלכה מיתור הכתוב, דהיינו מיתור המלה ”עליו” בסוף של הפסוק, שכן אחרי שנאמר ”אם כופר יושת עליו ונתן

פדיון נפשו ככל אשר יושת" אין צורך לומר שוב "עליו"¹. פירוש הדרשה "עליו ולא על אדם" הוא, שחיוב הכופר המושת על בעל השור, הוא רק בגין שורו שהמית, האמור בפרשה זו, ולא במקרה שהאדם עצמו המית, ואין ללמוד בו חיוב כופר משורו בקל וחומר.

לפי זה, את לשון מהר"ם "אם כופר יושת עליו על השור קאמר, כל מה שיש בשור דהיינו קרן ושן ורגל" – אין להבין באופן מילולי, אלא כמו שניסח זאת הרא"ש בפסקיו: "אכל חיובי דשור קאיי", כלומר: הדרשה מ"עליו", הממעטת אדם, אומרת שדין כופר הוא רק על מי שמתחייב בגלל מעשה שורו, ולא על מי שמתחייב בגלל מעשה עצמו. הספק של הגמרא הוא האם כך יש להבין את המיעוט, או ש"עליו" ממעט את כל מי שאינו מתחייב מטעם קרן דווקא, והמיעוט כולל גם את השן ואת הרגל. אולם, יש לשאול מדוע אומר הרא"ש, על פי מסקנת הגמרא, "דמסתבר למימר דעליו אכל חיובי דשור קאיי", והלא הפרשה מדברת על קרן?

ג. העדאה בשן וברגל

ונראה לומר שהדבר נעוץ במושג 'מועד'. התורה אומרת שתשלום כופר נוהג "אם שור נגח הוא מתמול שלשום והועד בבעליו ולא ישמרנו". והנה למדנו במשנה: "חמישה תמים הן, ואם הועדו חמישתן מועדין, ושן ורגל מועדין מתחילתן, וזהו שור המועד" (טז, א), כלומר: המושג 'שור המועד' חל גם על שן ורגל, שהבהמה מועדת להזיק בהן גם בלי כוונה להזיק, ולפיכך על הבעלים לשמור עליה שלא תזיק ושלא תמית. לכן, בין שתי האפשרויות להבין את מי ממעטת התורה באמרה "עליו", האם רק אדם (והתוספות כו, א ד"ה רגל מוסיפים: גם בור ואש), או כל המזיקין חוץ מקרן, הגמרא מעדיפה את האפשרות הראשונה, כי גם שן ורגל הן בבחינת שור המועד, ואילו אדם, על אף שהוא "מועד לעולם" (כו, א), יש לו ענשים אחרים על המתת אדם (מיתה במזיד וגלות בשוגג), ואש ובור אין בהם רוח חיים ואינם דומים כלל לבעל חיים שבוחנים את התנהגותו.

ונראה שלכך רמז רש"י בפירושו. על הגמרא "מי אמרינן מידי דהוה אקרן וכו' הכא נמי לא שנא, או דלמא קרן כוונתו להזיק", כתב רש"י: "הכא נמי לא שנא – דרגל מועדת

¹ לכאורה גם "ככל אשר יושת" מיותר, אבל פירושו הוא שאין סכום קבוע לכופר, כמו שלשים של עבד, אלא הוא דורש אומדן של בית דין מה שוויו של הניזק או של המזיק (עיינו להלן כז, א), וזהו "ככל אשר יושת", כמו "כאשר ישית עליו בעל האשה", שהוא אומדן שווי הוולדות.

”עליו” – ולא על האדם

מתחילתו היא להלך ולדרוס”, כלומר: גם רגל נחשבת לשור מועד, ולכן היא בכלל פרשת שור המועד. אולם, יש בכל זאת בעיה מסוימת עם הכללת שן ורגל בכלל שור המועד, שכן בהעדאה נאמר ש”אין השור נעשה מועד עד שיעידו בו בפני בעלים ובפני בי”ד” (כד, א), כלומר, העדאה פירושה התראה, והיכן היא ההתראה בשן ורגל ה”מועדין מתחילתן”? ואמנם מצינו לראב”ד שכתב (מד, א ד”ה אמר שמואל) שגם בשן ורגל כופר הוא רק אחרי העדאה שלש פעמים, ”שלא חייבתו תורה כופר עד שהועד בעליו ג’ פעמים”. והרשב”א (מח, בד”ה אמר רב יוסף) חיזק את דברי הראב”ד מלשון הגמרא ”מי אמרינן מידי דהוה אקרן, קרן כיון דעבד תרי ותלתא זמני אורחיה הוא ומשלם כופר הכא נמי לא שנא”, שמשמע ממנה שגם ברגל, אם תזיק פעמיים ושלוש – תשלם כופר. אבל מלשון רש”י הנ”ל משמע שהבין שיש כופר ברגל מתחילתה, וכן מוכח מדבריו במקום אחר (מח, ב סוף ד”ה דחזא). וכך משמע מדברי הרמב”ם, שפסק (נזקי ממון י, יג): ”בהמה שנכנסה לחצר הניזק ודרסה על גבי תינוק כדרך הילוכה והרגתו, הבעלים משלמין את הכופר, שהרגל מועדת להזיק כדרך הילוכה”, ולא הזכיר כלל שצריכה לעשות כן ג’ פעמים.

ד. כופר שלא בכוונה

אך באמת יש בעיה יותר קשה בעניין כופר ברגל, כי להלן (מג, א) למדנו: ”אמר רבה: שור שהמית בן חורין שלא בכוונה פטור מכופר, שנאמר ”השור יסקל וגם בעליו יומת אם כופר יושת עליו”, כל זמן שהשור בסקילה בעלים משלמין כופר, אין השור בסקילה אין בעלים משלמין כופר”. הדין ששור שהמית אדם בלא כוונה פטור מסקילה נלמד מהיקש: ”השור יסקל וגם בעליו יומת, כמיתת בעלים כך מיתת השור” (מד, ב), כמו שהבעלים פטורים ממיתה אם לא התכוונו לפגוע באדם (אלא חייבים גלות; וב”ק רוב למזיד” אין בהם לא מיתה ולא גלות), כך גם השור שלא התכוון לפגוע באדם פטור מסקילה. בשן ורגל ברור שאין השור מתכוון לפגוע באדם, אלא הוא פוגע בו שלא בכוונה, דרך הילוך או דרך אכילה. ואם כופר בשן ורגל נכלל בפרשת שור המועד – ואין לנו מקור אחר בתורה לתשלום כופר – מדוע יש כופר ברגל אם השור אינו נסקל, הלא בפרשה זו נאמר שתשלום הכופר תלוי בסקילת השור.

וכתב רש”י (מח, ב ד”ה דחזא), שאף על פי שקרן מועדת שהמיתה אדם שלא בכוונה, כגון שהתכוונה לבהמה והרגה אדם, פטורה מן הכופר לדעת רבה, ”מגזירת הכתוב

דכתיב השור יסקל וגם בעליו וגו', כל זמן שאין השור בסקילה אין בעלים משלמין כופר", שן ורגל שאין בהן חיוב סקילה כלל – "איכא כופר ברגל ואע"ג דשלא בכוונה הוא ואין השור בסקילה". אך כאן הבן שואל: מדוע אנו מחייבים כופר בשן ורגל? אם נרצה ללמוד שן ורגל במה מצינו מקרן – מה לקרן שכן כוונתה להזיק, וחייבת ברשות הרבים, כמו ששאלו התוספות. ועוד: "עליו" ממעט אדם ובור ואש, ולכאורה יש לו למעט גם שן ורגל, אלא שאנו מבינים ש"עליו" יכול להתפרש כעל כל נזקי השור, כמו שכתב הרא"ש (לעיל), ואמרנו שזה משום שהמושג 'מועד' יכול לחול גם על שן ורגל. אבל אם התנאי לחיוב כופר הוא סקילת השור – הלא זה אומר שאין שן ורגל בכלל, ורק על חיוב מטעם קרן נאמרה פרשה זו.

ולכאורה נראה שרש"י למד ש"עליו ולא על אדם" הוא מדרש הלכה המוציא את המלה "עליו" מפשוטה, דהיינו מהבעלים, ומסב אותה על השור עצמו (ולא על "חיובא דשור" כמו שהוסבר לעיל על פי הרא"ש), ואז, אם אנו אומרים שמסתבר שגם שן ורגל נחשבות ל'מועד', וממילא "עליו" הוא על כל נזקי השור, הרי שהתורה אומרת לנו ששור חייב תמיד בכופר, מה שאין כן שאר אבות נזיקין, וממילא מה שצריך בשביל חיוב כופר שהשור יסקל – זה דווקא בקרן, אבל בשאר נזקי השור, שאין בהם סקילה לשור, כופר יושת עליו על אף שהשור אינו נסקל. אמנם דוחק גדול הוא לומר ש"עליו" מתייחס אל השור.

ה. הפתרון של רבנו חננאל

והנה ראינו לעיל, שהשאלה האם יש כופר ברגל נתונה במחלוקת ברייתות, והרא"ש, וכן שאר הראשונים, פסקו כסוגייה (כו, א) המסיקה שיש כופר ברגל. מימרת רבה ש"כל זמן שאין השור בסקילה אין הבעלים משלמין כופר" אף היא נתונה במחלוקת, שכן במקום אחר (מג, ב) למדנו: "כי אתא רב דימי אמר ר' יוחנן כופר, מה ת"ל אם כופר, לרבות כופר שלא בכוונה ככופר בכוונה [רש"י: אע"ג דאין השור בסקילה ופליגא אדרבה]", ולהלן (מד, א) שמואל סובר כר' יוחנן ורב סובר כרבה, והגמרא מסיקה "תניא כוותיה דשמואל ותיבתא דרב". וכך פסקו הראשונים, שגם קרן שלא בכוונה משלמת כופר. אמנם, מובן שאין בזה כדי ליישב את מה שהתקשינו בדברי רש"י לשיטת רב ורבה (דברי רש"י מוסבים על דברי רב בדף מח, ב).

”עליו” – ולא על האדם

ומצינו לרבנו חננאל, שפתר את הקושי – לישב את חיוב הכופר בשן ורגל עם דעת רבה שחיוב כופר תלוי בסקילת השור – בדרך פשוטה ומתבקשת: הואיל ומחלוקת תנאים היא, אם יש כופר בשן ורגל, יש לומר שרבה, שאמר שאם אין השור בסקילה אין הבעלים משלמים כופר, סובר כמי שאומר שאין כופר בשן ורגל. רבנו חננאל מתייחס למחלוקת אביי ורבא בהבנת דברי רבי שמעון הנ”ל בעניין רבעה וקטלה (מ, ב), שלאביי יש כופר ברגל ולרבא אין כופר ברגל, והוא אומר שהלכה (כסוגייה בדף כו, א) שיש כופר ברגל, ”ולא חיישינן להא דרבא, דאיכא למימר רבא טעמא דר’ שמעון קא מפרש וליה לא סבירא ליה”. זה כמו שראינו בתוספות, אך רבנו חננאל מוסיף עוד דבר: ”ותו, דאמרינן לקמן מועד שלא בכוונה משלם כופר”. פירוש: אם סוברים כרבה, שקרן שלא בכוונה אינה משלמת כופר, אי אפשר ששן ורגל ישלמו כופר, שהרי הן ממיתות שלא בכוונה. אבל הואיל ורבה נדחה, ואנו פוסקים שמועד שלא בכוונה משלם כופר, מעתה פתוחה הדרך לומר שגם בנזקי שן ורגל משלמים כופר. במילים אחרות: מחלוקת האמוראים האם קרן שלא בכוונה משלמת כופר, ומחלוקת התנאים האם יש כופר בשן ורגל, תלויות זו בזו. זוהי כמובן תלות חד-סטריית: אם סוברים שבלי כוונה להמית אין כופר, כדעת רבה, חייבים לסבור שבשן ורגל אין כופר (וזה שקול למשפט: אם סוברים שיש כופר בשן ורגל, חייבים לסבור שגם בלא כוונה להמית משלמים כופר, כדעת שמואל). אבל אין כאן תלות דו-סטריית, כי אפשר לסבור שיש כופר בקרן גם בלי כוונה להמית, כדעת שמואל, ואף על פי כן לסבור שאין כופר בשן ורגל (כי ”עליו” ממעט גם את שן ורגל, שכן הפרשה מדברת על קרן), כדעת רבא אליבא דר’ שמעון.

[כדאי להכיר את המושגים תנאי מספיק ותנאי הכרחי, שהם מושגים לוגיים כללים, המופיעים כמובן גם בענייני הלכה. כשיש משפט מסוג: ”אם א’ אז ב’” (והוא שקול לגמרי למשפט: ”אם לא ב’ אז לא א’”) – קוראים לזה שא’ הוא תנאי מספיק לקיומו של ב’. אבל א’ הוא עדיין לא תנאי הכרחי לקיומו של ב’, כי ייתכן שב’ יהיה קיים וא’ לא. אם גם ”אם א’ אז ב’” וגם ”אם ב’ אז א’” אומרים שא’ הוא תנאי מספיק והכרחי לקיומו של ב’. במקרה הראשון זוהי תלות חד-סטריית בין א’ לב’, ובמקרה השני תלות דו-סטריית].

סיכום

ראינו שיש מחלוקת תנאים בשאלה האם יש כופר ברגל. תוספות תמהו כיצד ניתן לומר, לפי אחת השיטות שהלכה כמותה, שיש כופר ברגל, והרי אין להשוות את הדין של קרן לדין של שן ורגל (כיוון שבקרן יש 'כוונה להזיק'). ענינו לשאלה זו על פי דברי המהר"ם מרוטנבורג והרא"ש שהלימוד של הגמרא: "עליו – ולא על אדם", משמעו שאין להכניס לדין כופר דברים שאינם 'שור המועד', אך שן ורגל הם כן בגדר 'שור המועד' ולכן חל עליהם דין כופר. על פי לשון הרא"ש הסברנו את הדרשה "עליו ולא על אדם" שלכאורה אינה מובנת, שהרי הכופר מושג על האדם ולא על השור.

התקשינו בשאלה נוספת: לפי אחת הדעות, אין תשלום כופר ללא כוונה להזיק, ואם כן, לכאורה, לא ניתן לומר שמשלמים כופר בשן וברגל, מקרים בהם אין כוונה להזיק. ראינו שרש"י מתקשה בשאלה זו, והצענו שלשיטתו הלימוד "עליו ולא על אדם" מוציא את המלה "עליו" מפשוטה ומייחס אותה לשור, דהיינו שכוונת התורה במילה זו שבכל חיובי השור יש כופר. הסבר פשוט יותר מצינו בדברי רבנו חננאל: גם השאלה האם תשלום כופר תלוי בכוונה להזיק תלויה במחלוקת תנאים, והקביעה שיש כופר ברגל בנויה רק על השיטה בתנאים לפיה יש כופר גם ללא כוונה להזיק.